

ROMSICS IGNÁC

HELYÜNK EURÓPÁBAN

Valószínű, hogy Európa legfejlettebb centrumaihoz a Magyar Királyság gazdasági és kulturális értelemben egyaránt Mátyás uralkodása idején, a 15. század második felében jutott legközelebb.

A Nyugatrómai Birodalom romjain kialakulóban lévő Európa a 9. század első felében élte első virágkorát. Építőművészete, melynek legszebb emléke Nagy Károly aacheni palotakápolnája, kódexfestészete, valamint a székesegyházi és kolostori iskolák hálózatának kialakulása okán a Frank Birodalom Károly alatti és utáni kultúráját méltán tartjuk számon Karoling reneszánszként.

Ez az az időszak, a 9. század eleje-közepe, amikor a Fekete-tengertől északra, a földrajzi értelemben vett Európa keleti peremén, az ún. Etelközben feltűnt egy addig ismeretlen félnomád nép: a magyar. Dzsajháni bokharai tudós és államférfi feljegyzéséből tudjuk, hogy a 9. századi magyarok elsősorban legeltető nagyállattartással foglalkoztak, de már „veteményeik és szőlőik” is voltak. Tavasztól őszig együtt vonultak a „sarjadó fűvel és a zöld vegetációval”, s ilyenkor sátrakban laktak. Télire a folyók torkolatához közeli állandó szállásaikra húzódtak, ahol halásztak is. Az állattartás és a földművelés mellett az etelközi magyarok rendszeresen fosztogatták a környező gyengébb népeket, elsősorban a tőlük északra élő szlávokat. Ruházatuk – hasonlatosan az arabokéhoz – „turbánból, ingből és kabátból állt”, fegyvereiket pedig ezüsttel verték ki és gyöngyökkel díszítették. Az arab utazók „nagy testű”, „szemrevaló és szép külsejű embereknek” látták őket.¹

Hasonló képet festett az etelközi magyarokról Bölcs Leó bizánci császár és fia, Bíborban-

született Konstantin. Bölcs Leó különösen elismerően írt a magyarok harcmódjáról, melynek lényege, hogy „Ügyesen kilesik a kedvező alkalmakat, és ellenségeiket nem annyira karjukkal és haderejükkel igyekeznek leverni, mint inkább csel, rajtaütés és a szükségésekben való megszorítás útján. [...] Jobbára a távolharcban, a lesben állásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.” Fegyverzetük: kard, bőrpáncél, íj és kopja, melyek közül legfontosabb az íj. Üldöztes közben leginkább ezzel tudnak előnyhöz jutni. Ezért „Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban”. Ha harcba szállnak, „nagy csapat ló, mén és kanca” követi őket – „részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett”.²

Feltehetően a keletről érkező újabb nomád népek nyomásának engedve az etelközi magyarok 895–896-ban benyomultak a Kárpát-medencébe, ahol éppen ezekben az években hatalmi vákuum alakult ki. Addigi életmódjukkal egyelőre azonban nem szakítottak. 970-ig, tehát a honfoglalást követő jó két emberöltő alatt 47 hadjáratot indítottak Európa közelebbi és távolabbi vidékeire. Északon eljutottak egészen Brémáig, Nyugaton az Atlanti-óceánig, délnyugaton a hispániai Katalóniáig, délen az itáliai félsziget csücskéig és ettől keletre az Égei-tengerig, délkeleten Bizáncig. Portyáik minden esetben zsákmányoló, adóztató hadjáratok voltak, amelyekre nemritkán valamely külföldi uralkodó vagy tartományúr hívására került sor. Jó fél évszázadig a magyar seregek verhetetlennek bizonyultak. Ennek egyik oka Európa nagy részének széttagoltsága volt, a másik pedig a keletről hozott könnyűlovas harcmódor mesteri alkalmazása.

Az Európán végigszáguldozó magyarok természetesen nemcsak a velük harcba szálló katonaságot, hanem a békés lakosságot is pusztították: a városokat és falvakat nemcsak kifosztották, hanem olykor fel is gyújtották. Érthető hát, hogy emlékük a nyugat-európai hagyományban legalább olyan gyászos, mint a hunoké, s jóval gyászosabb, mint a vikingeké vagy a móroké. A legnegatívabb képet Regino prümi, majd trieri apát rögzítette *Chronicon* című világtörténetében róluk. A pap fülébe jutott rémhírek szerint a magyarok „Nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek. Ugyanis – miként a szóbeszéd járja – nyers hússal táplálkoznak, vért isznak, az elfogott emberek szívét részekre feldarabolva mintegy orvosság gyanánt lenyelik, semmilyen szánalom nem indítja meg őket, szívük nem hajlik semmiféle könyörületre.”³

A magyarok és az Atlanti-óceán partvidékeit fosztogató vikingek meg-megújuló támadásai elleni védekezésül a nyugat-európai városok kőfalakat, a tartományurak és nagyobb földbirtokosok pedig *donjon* típusú kővárakat emeltek. Ostromgépek nélkül ez utóbbiak lényegében bevehetetlenek voltak. A hatékony védekezés másik eszköze a hadszervezet megreformálása volt. A pajzssal, karddal és lándzsával felszerelt könnyűlovasok és gyalogosok mellett megjelent a páncélos nehézlovasság. A talpig vasba öltözött lovasok rohamával szemben a nyilazó gyalogság és könnyűlovasság egyaránt tehetetlen volt. Így történt, hogy az Augsburg megsarcolására készülő magyar sereg 955. augusztus 10-én a Lech folyó melletti mezőn megsemmisítő vereséget szenvedett I. Ottó német királytól. Bár a városfalak körül táborozó magyarok két-háromszoros létszámfölényben voltak, a felmentő sereg magját alkotó német nehézlovassággal folytatott kézitusában alulmaradtak.

Az augsburgi vereség után a magyarok nem vezettek több hadjáratot nyugat felé. Bizánc adóztatásával ugyan még kísérleteztek néhány évig, ám ott sem sok

sikerrel. A 962-ben Rómában császárrá koronázott I. Ottó és Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár között szövődő szövetségi kapcsolat a 970-es évektől a kelet felé vezető utat is eltorlaszolta. A Kárpát-medencei magyar törzsek ezzel olyan harapófogóba kerültek, amelyből katonai eszközökkel nem lehetett kitörni. A magyarságnak, ha nem akart a szkíták, hunok, avarok és más nyomtalanul eltűnt keleti nomád népek sorsára jutni, alkalmazkodnia kellett új környezetéhez, és ennek érdekében nagy jelentőségű életmódváltást kellett végrehajtani. Ennek lényege a meglepedés és a földművelő életmódra való áttérés, valamint a kereszténység felvétele és ennek segítségével a törzsi széttagoltság helyébe lépő erős központi állam létrehozása volt. A 10. század második felében az európai periféria más pogány népei – a dánok, norvégek, svédek, lengyelek, oroszok, bolgárok, horvátok – is erre az útra léptek. A nagy jelentőségű átalakulás lényegében mindenütt hasonlóképpen ment végbe. A pogány törzsfők vagy vezérek egyike magához ragadta a kezdeményezést, vetélytársait és azok családját kiirtotta vagy maga mögé állította, térítőpapokat hozatott, akikre és fegyvereseire támaszkodva megkezdte az új vallás által legitimált uralmának kiépítését. A Kárpát-medencében ezt a munkát a 9. századi honfoglalók vezérének, Árpádnak az egyik dédunokája, Géza nagyfejedelem kezdte el, és fia, István teljesítette ki.

Géza és különösen az 1000-ben királlyá koronázott István döntéseinek köszönhetően a Magyar Királyság néhány évtizeden belül a latin írású és műveltségű Európa részévé vált. Noha a pogány vallási képzetekben még sokan és sokáig hittek, az istenhívő keresztények száma évről évre nőtt. A törzsi szállásterületek laza konglomerátuma helyén külső határokkal rendelkező és olyan egységes elveket követő jogi-közigazgatási szervezet alakult ki, amely a modern területi állam alapjait vetette meg. A mozgó sátortáborokat szerte az országban helyhez kötött falvak kezdték felváltani; a közigazgatási egységekként működő megyék élén álló ispánok várai körül feltűntek a leendő városok magjai. A kereskedelemben használatos értékmérő részben még továbbra is a tinó, illetve a bizánci arany maradt, amelyek mellett megjelentek azonban az első magyar ezüstpénzek is. Mindezek alapján István helye a legnagyobb magyar államférfiak között megkérdőjelezhetetlen. 1083-tól ő az első magyar szent, és szentté avatásának napja, augusztus 20. a mai napig a magyarok egyik legnagyobb nemzeti ünnepe.

Bár az 1241–42-es mongol támadás nagyon súlyos pusztításokat okozott az országban, a középkori Magyar Királyság a korabeli keresztény világ gazdag, erős és megbecsült országai közé tartozott. Uralkodói lényegében Európa minden nagy dinasztiájával rokoni kapcsolatban álltak, és időnként jelentős Kárpát-medencén túli területeket is ellenőrzésük alá vontak. Szlavónia, Horvátország, Dalmácia és Bosznia már a 11. század végén és a 12. század első felében a Magyar Királyság függőségébe került, majd hosszabb-rövidebb időre később más területek is. A középkori magyar birodalom legnagyobb kiterjedését a 14. század második felében érte el, amikor a lengyel és a magyar királyság közötti perszonálunió révén I. (Nagy) Lajos uralma a lengyel–litván síkságtól az Itáliai-félszigetig és a Duna deltájáig, tehát a Fekete-tengerig terjedt. Lajos halála után ez a birodalom felbomlott, ám egy másik nagy magyar uralkodó, Hunyadi Mátyás a 15. század második felében nyugati irányban ismét kiterjesztette uralmát a Kárpát-medencén túlra.

Bár az országot a későbbiekben is sok pusztítás érte, a középkori romanikának, gótikának és reneszánsznak egyaránt több szép építészeti emléke maradt

ránk. A 13. századból ilyen a bélapátfalvi ciszterci apátság temploma és a benecések jáki apátsági temploma. A kolozsvári Szent Mihály-templomot, amely már a gótikus stílus jegyeit mutatja, 1316-ben kezdték építeni, a nála hatalmasabb és kifinomultabb kassai dómot pedig 1380-ban. A késői gótika remekbe szabott emléke a Báthory család nyírbátori plébániatemploma és az 1480-as években épült vajdahunyadi lovagvár. A reneszánsz egyházi építészet első ép emléke a középkori Esztergom székesegyházának egyik mellékkápolnája, amely a 16. század elején készült.

Számos elődjéhez hasonlóan Mátyás is sokat áldozott kultúrára. Budai és vegrádi palotái, amelyeknek ma már csak néhány kis részletében gyönyörködhetünk, a legszebb itáliai palotákkal vetekedtek. Budán olyan 2500 kötetes könyvtárat állított fel, amelyet csak a pápaság római könyvgyűjteménye múlt felül. 1473-ban, Gutenberg korszakos jelentőségű felfedezése után alig több mint 20 évvel kezdte meg működését Budán az ország első könyvnyomdája. Bár Észak-Itáliában ekkor már több tucat nyomda létezett, az első nyomtatott könyvet Párizsban csak 1470-ben, Krakkóban 1474-ben, Angliában pedig 1476-ban adták ki.

Valószínű, hogy Európa legfejlettebb centrumaihoz a Magyar Királyság gazdasági és kulturális értelemben egyaránt Mátyás uralkodása idején, a 15. század második felében jutott legközelebb. Egyebek mellett erre utal, hogy Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa 1490-es *De Europa* című munkájában nemcsak Magyarországgal kezdte a kontinens országainak bemutatását, hanem neki szentelte a leghosszabb szöveget is. A királyság jelentőségéről értekezve megállapította, hogy „a magyar nemzet hatalma sokkal messzebb terjed ki, mint maga Magyarország”.⁴

Arról persze, hogy a Magyar Királyság minden tekintetben utol is érte volna Nyugat-Európa legfejlettebb régióit, természetesen szó sem volt. Azt a néhány száz éves késést, amellyel a magyarok megkezdték a mintának tekintett keresztény Európa tudatos követését, teljesen sem ekkor, sem később nem sikerült behozni. Ennek egyik eklatáns mutatója az urbanizáció és a polgárosodás mértéke. A részben antik eredetű adminisztrációs központok Nyugat-Európában gyorsan az egyes körzetek belső termékcseréinek helyszíneivé és/vagy olyan ipari jellegű településekké alakultak, amelyek lakói saját rendet, a polgárok rendjét alkották. A 13. századra a térség városiasodása így jelentősen előrehaladt. Az észak-itáliai városok – Milánó, Firenze, Velence, Genova – és Párizs lakossága erre az időre meghaladta a 100 ezret, és Londoné is elérte a 20 ezret. A Magyar Királyságban viszont a legnagyobb városok lakossága sem múlta felül az 5000-et.

1500 körül ugyanekkora különbségeket lehetett regisztrálni. Mintegy 12-15 ezer fővel a legnépesebb magyarországi város ekkoriban Buda, a királyi központ volt, amelyet 9-10 ezer lakossal a Duna túloldalán fekvő Pest követett. A déli Brassó és a dél-magyarországi Szeged lakossága 6-7 ezer körül, az észak-magyarországi Kassáé, valamint az ugyancsak erdélyi Nagyszebené és Kolozsváré 5 ezer fő körül, míg a nyugat-magyarországi Soproné és az észak-magyarországi bányavárosoké három- és négyezer között mozgott.⁵ A nyugat-európai és észak-itáliai nagyvárosok lakossága ugyanekkor 100 és 200 ezer fő közé tehető, és Prágáé is elérte a 30 ezret. Városaink egy részének külső megjelenése ugyan csak távol állt attól, amilyenhez a nyugat-európai városlakók szoktak. Amint az egyik francia utazó, Bertrandon de la Brocquière megfigyelte, Szeged még 1433-ban is olyan gabonaföldekkel körülvett nagy falu volt, amely „egyetlen, mintegy egy mérföldnyi hosszúságú utcából áll”.⁶ Ebből következett, hogy a magyaror-

szági polgárság is gyenge volt ahhoz, hogy akár a nemességgel és az egyházzal, akár a királyi hatalommal szemben külön rendként hatékonyan fellépjen. A földesúri joghatóság alól kivont ún. szabad királyi városok összlakossága 1500 körül nem tett ki többet 100-150 ezernél, miközben az ország össznépesége már elérte a 4 milliót.

Az ország társadalmi és kulturális fejlettsége szempontjából figyelemre méltó adalék az is, hogy királyaink egyetlen egyetemalapítása sem bizonyult tartósnak. A prágai (1348), krakkói (1364) és a bécsi egyetem (1365) alapítását követően 1367-ben Magyarországon, Pécsen is megnyitotta kapuit az első magyarországi univerzitas. Néhány éves fennállás után azonban megszűnt, és ugyanez lett a sorsa a Zsigmond által 1395-ben alapított óbudai, a Mátyás által 1567-ben alapított pozsonyi és a Báthory István által 1581-ben alapított kolozsvári egyetemnek is. Az első olyan egyetem, amely alapítását követően folyamatosan működött, csak 1635-ben jött létre Nagyszombatban, de a szokásos négy kar helyett az is csak hárommal.

S végül említhető az anyanyelvi kultúra nagyon késői kibontakozása. Bár összefüggő magyar nyelvemlékkel (Halotti beszéd) már a 12. század végéről rendelkezünk, középkori gesztáink és krónikáink, törvényeink, Mátyás corvinái és a 15. század végén, Budán nyomtatott könyvek kivétel nélkül latin nyelven készültek. A magyar nyelvű írott kultúra átütő erejű elterjedésére egészen a reformáció koráig, vagyis a 16–17. századig kellett várni, miközben tőlünk nyugatra már régen a nemzeti nyelvek váltak uralkodóvá. Az Ibériai-félsziget nagy részén például nemcsak a kódexek és krónikák készültek már a 13. század óta spanyol nyelven, hanem a törvények és az okmányok is. A 14. század első felének három kiemelkedő irodalmi alkotása – Dante *Isteni színjátéka*, Jean Froissart százéves háborúval foglalkozó krónikája és Geoffrey Chaucer *Canterbury meséi* – egyaránt nemzeti nyelven, olaszul, franciául és angolul íródott. Az angol királyok a 14. század végétől koronázási esküjüket is mindig angol nyelven tették le. Közvetlen közelünkben, Csehországban pedig – már Husz János 14. század végi fellépése előtt – az ócseh nyelvű világi és egyházi irodalom nyert teret.⁷

Egyetérthetünk tehát a néhány éve elhunyt kitűnő magyar medievistával, Engel Pállal, aki ezt az Európán belüli civilizatorikus különbséget nyugatról kelet felé haladva így érzékeltette: a Rajna-vidékről érkező vándor „a Kárpát-medencében még nagyjából ismerős világgal találkozott. Sok minden talán provinciálisabb volt, mint otthon, sok mindentől meg kevesebb volt – de ami volt, az a megszokottra emlékeztetett. Mindez megváltozott, ha Budáról a vándor továbbhaladt délnek vagy keletnek. Brassó, Nagyszében, Temesvár vagy Pécs házai vagy templomai még ismerősnek tűnhettek fel számára, de egy-két napi járóföldre onnan egyszerűen idegen lett a világ, ott már minden másképp festett és mindenki más fogalmakban gondolkozott. Ebből érezkelhette, hogy a Nyugatnak, az *Europa Occidens*nek immár valóban a szélére ért.”⁸ Egy előkelő francia nemes, Pierre Lescalopier, aki az ortodox világ központjából, Konstantinápolyból jövet 1574-ben utazott át Erdélyen, ugyanilyen különbségeket rögzített, csak fordított sorrendben. A havasalföldi román vajda gerendákból ácsolt és sárral betapasztott „palotája”, valamint székvárosának szegényes faházai és fatemplomai után az erdélyi Brassóba érkezvén egyenesen úgy érezte magát, mintha Mantovában lenne. „Minden ház kívülről olajjal lefestve, szép templomokkal, erős falakkal, jó kövezettel, polgáriasodott, nyájas lakosokkal” – foglalta össze benyomásait. Rendezettnak és szépnek találta Szebent és Kolozsvárt is „festett

homlokzatú házaival”, míg Gyulafehérváron a hegyekből a fejedelmi palotába vezető vízvezeték, az uralkodó „jól rendezett udvara” és „igen tetszetős udvarnépe” nyugtázta le. Elégedett volt a búza, valamint a fehér bor minőségével is, és távozóban úgy összegezte véleményét, hogy „Ez az ország dúslakodik mindenben”.⁹

A reneszánszsal kezdődő, majd a földrajzi felfedezésekkel és a gyarmatosításokkal, valamint a reformációval folytatódó korszakos jelentőségű 15–16. századi átalakulások még nyilvánvalóbbá tették a kontinensen belüli regionális különbségeket. Az addig virágzó kelet–nyugati szárazföldi kereskedelem, amelynek igen jelentős nemesfémexportja révén a középkori Magyarország is haszonélvezője volt, elsorvadt; a világkerkedelem súlypontja az Ibériai-félszigetre és az Atlanti-óceán partvidékére helyeződött át. Ennek előnyeiből Európa keleti felének országai földrajzi helyzetüknél fogva nem részesülhettek. A Balkán és a Magyar Királyság esetében súlyosbító tényezőként hatott az Oszmán Birodalom terjeszkedése is, amely az 1526-os mohácsi csatavesztés után ismeretes módon a középkori magyar állam bukásához és három részre szakadásához vezetett. A háborúk és 150 éves török uralom, amely az innovációktól természeténél fogva idegenkedett, s a termelés bővítése helyett megelégedett annak szinten tartásával és az elfoglalt területek rablógazdálkodás jellegű adóztatásával, irtózatossá pusztítást vontak maguk után. 1587-ben, tehát Buda elfoglalása után mintegy 40 évvel Reinhold Lubenau, a bécsi udvar Konstantinápolyba tartó követe így írt a fél évszázada még virágzó székvárosról: „Magyarország fővárosában, a király székhelyén igen sok ház és palota állott, melyek most romba dőlve, a legtöbb helyen cölöpökkel vannak alátámasztva, mert a törökök nem törődnek semmivel, csak lovaiknak legyen hely, egyébként becsuroghat az eső mindenütt. Nem sokat törődnek vele, hogy egerek, gyíkok, menyétek, kígyók, skorpiók tanyáznak a házakban, nekik a ház csak arra kell, mint amire a zarándokoknak a menedék. Éppen csak a fagytól, hőségtől, széltől és hótól óvja meg őket. Hiszen ha a császár úgy rendelkezik, azonnal tovább kell menniük.”¹⁰ Azok a déli vidékek pedig, amelyeken a török hadak időről időre átvonultak, a szó szoros értelmében pusztasággá váltak, amint erről egy másik utazó, Hans Dernschwam felső-magyarországi vállalkozó 1553-ban Konstantinápolyba menet és jövet rögzítette útinaplójába. A valaha oly „szép, sík és termékeny” táj – írta – „annyira sivárrá, elvadulttá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudnak rejtőzködni. [...] Mindenfelé romos, üszkös falvakat látunk, méghozzá nagy számban; egyeseknek még a helye is alig kivehető”.¹¹

A kontinens nyugati és keleti fele között a középkor végétől tehát még markánsabbá vált civilizációs különbségeket pontosan tükrözték azok a 17. századi ábrázolások, amelyek Európát – a szó mitológiai eredetének megfelelően – királynőként ábrázolták. A királynő fejét általában az Ibériai-félszigettel, nyaktájékát Galliával, mellét Germániával, szívéét Bohémiával, ágyékát Hungáriával és Polóniával azonosították, míg a hölgyek szoknyájának alsó részén többek között Litvánia, Erdély, Bulgária, Albánia és Moscovia vagy Rusia megnevezések olvashatók. Az, hogy a kor térképészei az Európát szimbolizáló hölgyek fejét valamilyen balti vagy balkáni állammal, netán Oroszországgal, szoknyájának alsó részét pedig Hispániával vagy Galliával azonosították volna, véletlenül sem fordult elő.

A középkori magyar állam bukása és a 150 éves török uralom két tartós következménnyel járt: a Magyar Királyság széles körű önállósággal felruházva ugyan, de a Habsburg Monarchia részévé vált, és népességének etnikai összeté-

tele a demográfiai veszteségek miatt szükségessé vált betelepítések következtében a magyarság rovására tolódott el. Az 1784 és 1787 között lebonyolított első hazai népszámlálás során összesen 8,5 millió főt regisztráltak. Ám ebből a magyar anyanyelvűek aránya nem tett ki többet 37%-nál, miközben a románoké elérte a 17, a szlovákoké a 13, a németeké a 10, a szerbeké és a horvátoké a 6-7, a ruszinoké és a szlavónoké a 3-3 s a zsidóké a 2%-ot. A török idők előtt még 70-80%-os többségűre becsülhető magyarság aránya tehát jóval 50% alá csökkent.

Mindkét tényező – az ország függetlenségének elvesztése és lakosságának soknemzetiségűvé válása – súlyos és végeredményben végzetes következményekkel járt. Ezeket azonban sokáig nem lehetett teljes bizonyossággal tudni és előre látni. A magyar rendek Bécs elleni szabadságharcait, amelyek a 18. század elején és a 19. század közepén egyaránt elbuktak, több évtizedes békés felzárkózási periódusok követték, s a 19. század második feléig a nemzetiségi lakosság nacionalizmusa sem fenyegette komolyan a magyar állam egységét. Olyan közel jutni Európa fejlett régióihoz, mint a 15. század második felében, mindazonáltal soha többé nem sikerült.

Kétségtelen, hogy a 18. század második felében a Magyar Királyság viszonylag gyorsan újjáépült és megszépült. Erről számos városunk barokk temploma és főúri palotája tanúskodik. Ezek közül kiemelkedik herceg Esterházy Miklós 1720 és 1766 között épült fertődi rezidenciája, amelyet hatalmas méretei, színházterme, kápolnája, több ezer kötetes könyvtára, valamint arannyal és freskókkal gazdagon díszített márványtermei, lakályos vendégszobái, pompás parkja és szökőkútjai miatt méltán neveztek magyar Versailles-nak. A látványos építkezések ellenére a városiasodás üteme egészében véve mindazonáltal továbbra is jóval lassúbb volt, mint Európában vagy akár a Habsburg Monarchia nyugati régióiban. A császárváros lakosságának száma a század végére elérte a 200 ezret, miközben Prágában 75, Brnóban pedig 35 ezren laktak. Londonban ugyanekkor 800-900 ezren, Párizsban 650 ezren, Szentpéterváron 400 ezren, Amszterdamban 220 ezren s már Varsóban is 120 ezren. A városi lakosság aránya Angliában, amely a leggyorsabban urbanizálódott, a 18. század derekán 30%, egy évszázad múlva 50% körül mozgott. Ugyanez volt a helyzet Flandriában és Hollandiában is. A magyarországi szabad királyi városok lakossága viszont még a 18. század végére is alig érte el az összlakosság 6%-át, s polgárjoggal ezeknek is csak kis része rendelkezett. Mindebből következett, hogy a városi polgárság továbbra sem tudott érdemi befolyást gyakorolni az ország ügyeinek alakítására.

Leglátványosabban valamennyi város közül Pest-Buda fejlődött, amely a 18. század második felében kezdett ismét az ország tényleges fővárosává válni. Az egyik első új budai palotát gróf Sándor Móric emeltette 1803 és 1806 között. Az egyemeletes, 11 ablakos és domborművekkel díszített klasszicista épület – ma a köztársasági elnök rezidenciája – helyiségeit központilag fűtötték, fürdőszobáit vízvezetékekkel látták el, és istállójában márványtetőkből abrakoltak a lovak. A pesti oldalon ugyancsak épültek elegáns főúri paloták, s mellettük egy- vagy kétszintes kereskedőházak, fogadók, vendéglők, kolostorok és könyvkereskedések. A két várost az 1780-as évektől egy 47 csónakból álló hajóhíd kötötte össze, 1849-re pedig megépült az első állandó dunai híd: a Lánchíd. Pest lakossága 1848-ra 100 ezerre, Budáéval együtt pedig 140 ezerre nőtt. Az üzletemberek, vásárolók és utazók kényelméről mintegy 50 fogadó, ugyanennyi kávéház, több tucat kocsmá, pálinkamérés, söröző és nyilvánosház gondoskodott. Elkezdődött a belvárosi utcák kövezése is: az 1840-es években a vá-

ros 269 utcájából 116-ot már teljes hosszában kockakő borított, s körülbelül ugyanennyit világított meg éjszakánként 1600 olajmécses. 1840-ben rendeletileg szabályozták a belső városrészekben termelődő szemét elhordását, s a továbbra is közvetlen poros és homokos utcákat tavasztól őszi rendszeresen locsolták.

Legkevésbé az alföldi mezővárosok urbanizálódtak. Debrecenről, amely pedig Budát és Pestet különvéve az ország legnépesebb városa volt, még 1793-ban is azt jegyezte fel az egyik angol utazó, hogy „A házaknak kevés kivételtől eltekintve csak földszintjük van, szalmatetősek [...] az utcák nincsenek kikövezve”. „Debrecen – összegezte véleményét Robert Townson – úgy néz ki, mint egy falu, és mint ilyen talán a legnagyobb Európában.”¹² Az alföldi városok többsége ugyancsak őrizte falusias jellegét. Ezért írhatta Schwartner Márton, a kor ismert etnográfusa és statisztikusa 1798-ban, hogy „Nehéz Magyarországon azt a határvonalat meghúzni, amelyik a várost a falutól elválasztja. Az ország minden városa (még Pest és Pozsony sem kivétel) a városi iparon kívül többé-kevésbé mezőgazdaságból és állattenyésztésből él, és így, kevésbé vagy jobban, faluhoz hasonlít.”¹³

Lemaradásunkat a késvé és vontatottan kibontakozó ipari forradalom is jól mutatta. Az 1780-as évek és az 1840 közötti fél évszázadban a tőkés jellegű üzemek száma 124-ről több mint 500-ra nőtt. Ám ezek túlnyomó többsége még hagyományos technikával, vagyis kézi erővel működtetett manufaktúra volt. A Nyugat-Európában ekkor már közel évszázados hagyománnyal rendelkező gőzgépekből Magyarországon még 1841-ben is csak 11 működött összesen 120-130 lóerő teljesítménnyel. A birodalom osztrák–cseh felében ugyanekkor 337 gép közel nyolcezer lóerő, Angliában pedig egyedül a textiliparban több mint 3000 gép 71 ezer lóerő összteljesítménnyel. A gőzzel hajtott erőgépek megjelenése, valamint az első gőzhajók és gőzmozdonyok üzembe helyezése a 19. század első felében mindazonáltal Magyarországon is új korszak hajnalát jelezte. Az emberi munkaerő kezdődő felváltása gőzenergiával, amelynek a jelentősége csak a kerék több ezer évvel korábbi felfedezéséhez hasonlítható, új távlatokat nyitott az ipari és a mezőgazdasági termelésben, valamint a közlekedés és a szállítás terén egyaránt.

Az iparosodás együtt járt a magyar nyelv terjedésével és a nemzeti kultúra alapintézményeinek a létrehozásával. A latin és német nyelvű időszakai sajtótermékek után 1780-ban Pozsonyban megjelent az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó*, majd 1786-ban Bécsben a *Magyar Kurír* címmel közzétett második. Az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a Kassán szerkesztett *Magyar Museum* 1788-ban hagyta el a nyomdát. A magyar nyelvű könyvkiadás ugyan csak terjedt. Az 1800-ban kiadott 115 műből 51, tehát 44% még latinul íródott, s a magyar nyelvű könyvek aránya csak 39%-ot tett ki. A fél évszázad múlva, 1848-ban megjelent 794 mű közül viszont már 547 (69%) készült magyar nyelven, s latinul csak 9 (1%), miközben németül 192 (24%), szlovákul 32 (4%), románul 6, horvát és szerb nyelven 5, olaszul 2 és ruténul 1.

A nemzeti kultúra sokoldalú kibontakozását számos új intézmény segítette. Ezek sorát a Nemzeti Könyvtár nyitotta meg 1802-ben. A könyvtár alapját, amely 1808-ban Nemzeti Múzeummá bővült, 35 ezer kötetes gyűjteményével gróf Széchenyi Ferenc vetette meg. A neves mecénás fia, gróf Széchenyi István, bár németül sokáig jobban tudott, mint magyarul, örökölte apja hazaszeretetét. Azzal kezdte közéleti pályafutását, hogy 1825-ben egyéves jövedelmének a felajánlásával életre hívta a „magyar tudós társaságot”, vagyis a Magyar Tudomá-

nyos Akadémiát, amelynek első és legfontosabb feladata a magyar nyelv ápolása volt. A megújított magyar nyelv terjesztése és a nemzeti összetartozás érzésének kialakítása terén nagy szerepet játszottak a színházak. Az első magyar nyelvű színtársulatok az 1790-es évek elején alakultak Pesten és Kolozsváron. Az első magyar kőszínházak azonban csak jóval később jöttek létre: Kolozsváron 1821-ben, Miskolcon 1823-ban, Balatonfüreden 1831-ben és Pesten 1837-ben. Utóbbi alakult át 1840-ben Nemzeti Színházzá.

Az 1825 után s különösen 1848-ban elfogadott reformok a szabadságharc 1849-es bukása ellenére korszakos jelentőségű átalakulás alapjait vetették meg. Olyan horderejű gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások, mint amilyenek az ekkori jogi döntésekből következtek, az államalapítás, a feudális földbirtoklás elterjedése és a kereszténység felvétele óta nem történtek Magyarországon. A rendiséget felváltó polgári-parlamentáris társadalmi és politikai rend ismét Európa élenjáró országaihoz, valamint a velük azonos berendezkedésű Egyesült Államokhoz közelítette Magyarországot. Mint a forradalom radikálisai lapjukban írták: „Európában lakunk. Nem akarunk a politikai institúciók felállításában a világ előtt separatum votummal lépni fel. Mi az európai nemzetek családjai közül egyik, a többiekhez hasonlóak akarunk lenni.”¹⁴ A fejlődés különösen dinamikussá vált a Bécs és Budapest közötti 1867-es megbékélés után. Az 1914-ig tartó közel fél évszázad Magyarország Mohács utáni történelmének legsikeresebb felzárkózási periódusa.

A gépesítés gyorsuló ütemben haladt. 1863-ban még mindössze 480 gőzgép működött az iparban 8 ezer lóerő teljesítménnyel. Számuk 1913-ra több ezerre, teljesítményük pedig 600 ezer lóerőre nőtt. A modern közlekedés és hírközlés ugyancsak gyors tempóban fejlődött. 1000 km²-re 1913-ban a Magyar Királyságban 69 km vasútvonal jutott, ami lényegesen magasabb volt az oroszországinál (13 km) és valamelyest az olaszországinál (61 km) is. Ausztria szintjétől (76 km) azonban kissé, a legfejlettebb nyugat-európai országokétól (Németország: 116 km, Anglia: 110 km, Franciaország: 97 km) pedig jelentősen elmaradt. A vasút elterjedésével párhuzamosan bővült a hajópark. A kiegyezés előtt 135 gőzhajóra és 523 uszályra épült az ország vízi forgalma. 1914-ben viszont már 338 gőzhajó és 1500 uszály szállította az utasokat és a rakományt. A hírközlés forradalmának első eszköze a távíró, a második a telefon volt. 1867-re a távíróhálózat hossza elérte a 17 ezer, 1914-re pedig a 170 ezer km-t. A távbeszélő-hálózat ennél is gyorsabban épült ki. Az első budapesti telefonközpont 1881-ben nyílt meg, három évvel azután, hogy a bostoniak s két évvel azután, hogy a párizsiak telefonálni kezdtek. Mire az I. világháború megkezdődött, a magyarországi távbeszélők huzalhossza megközelítette az 500 ezer km-t, s csak Budapesten 20 ezer készülék működött.

Budapest minden más szempontból is a fejlődés élvonalában haladt, s a 20. század elejére igazi világvárossá vált. Lakóinak száma megközelítette az egymilliót, akiknek mintegy 80%-a a gazdaság modern szektoraiban talált munkára. A Lánchíd mellé felépült három másik híd, az omnibuszok és a fiákerok mellett 1887-től megjelentek a villamosok, 1896-ban Budapesten kezdett közlekedni a kontinens első földalattija, s az utcai olajmécseket felváltotta a gáz- és a villanyvilágítás. A városképet részben még ma is meghatározó jellegzetes épületek közül ekkor épült a Nyugati pályaudvar (1877), az Operaház (1884), a Keleti pályaudvar (1884), a neogótikus stílusban újjáépített budai Mátyás-templom (1892–1896), a neoromán stílusú Halászbástya (1902) és persze az Országház

(1883–1902), amely Európa második legnagyobb parlamenti épülete és hozzá közel Európa legnagyobb tőzsdepalotája (1902–1905). A historizáló eklektika mellett új stílusirányzatként tűnt fel a századfordulón a szecesszió, amely ugyancsak számos nagyszabású alkotással gazdagította a főváros architektúráját. Ezek közé tartozik a Gresham-palota (1905–1907), a Gellért Szálló (1909–1918), valamint az Iparművészeti Múzeum (1893–1896) és a Posta-takarékpénztár (1899–1901).

A fél évszázados dinamikus fejlődés ellenére Magyarország nemcsak az élenjáró nyugat-európai országokhoz képest maradt viszonylag fejletlen és szegény, hanem az észak-, közép- és részben dél-európai országok fejlettségi szintjét sem érte el. A különböző számítások egymást erősítve azt mutatják, hogy az egy főre eső magyarországi nemzeti jövedelem (GDMP, GNP, GDP) a háború előtti években az angliainak közel 40, a franciaországinak, németországinak és norvégiaiak mintegy 50 s az olaszországinak 80-85%-át tette ki.¹⁵ Jobb mutatókkal rendelkezett viszont Oroszországnál, valamint a Balkán és az Ibériai-félsziget országainál. Vagyis továbbra is átmenetet képezett a kontinens fejletlen keleti és fejlett nyugati része között.

A dualizmus kori Magyarország legnagyobb problémája a nemzetiségi kérdés megoldatlansága volt. A vesztes háború és egyéb okok miatt ez vezetett oda, hogy 1918 őszén nemcsak a Habsburg Monarchia, hanem a Magyar Királyság is felbomlott. Bár ebből gazdasági szempontból is súlyos problémák adódtak, a trianoni határok közé szorított ország viszonylag gyorsan regenerálódott. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem Paul Bairoch számításai szerint 1938-ban 21%-kal, Angus Maddison szerint pedig 26%-kal múlta felül az I. világháború előtti szintet. Ez azt jelenti, hogy az utolsó békeévben az egy főre jutó GDP az angliainak 38, a németországinak 40, a franciaországinak 48, az ausztriaiaknak 70, a csehszlovákiaiaknak 82, a lengyelországinak 121, a portugáliainak 128 és a romániaiaknak 131%-át érte el.¹⁶ A megtermelt nemzeti jövedelemből viszonylag sokat fordítottak kulturális célokra. Ennek köszönhetően több ezer népiskola épült, amelynek következtében visszaszorult az analfabétizmus, és ekkor készültek el az újonnan alapított debreceni, szegedi és pécsi egyetem központi épületei is. Ez utóbbiak még ma is a magyar oktatásügy szolgálatában állnak.

Jóval kevésbé volt sikeres a szovjet táborban töltött kényszerű közel fél évszázad, amely alatt az ország gazdasági teljesítménye fokozatosan romlott. Míg 1938-ban az egy főre jutó magyarországi GDP szintje még elérte az USA szintjének 43 és az európai fejlett országok szintjének 57%-át, 1989-ben már csak 31, illetve 39%-os szinten álltunk. Önmagunkhoz képest persze ekkor is sokat fejlődöttünk, de lemaradásunk a világ fejlett régióihoz képest nem csökkent, hanem nőtt.¹⁷ Igaz viszont, hogy az elosztási viszonyok az 1945 előttiéknél és az 1989 utániaknál egyaránt kiegyensúlyozottabbak voltak.

Az 1989–90-es rendszerváltás nagy ígérete volt, hogy annyi sikertelen kísérlet után most talán sikerülni fog a hátrányokat vagy azoknak legalább egy részét behozni. Nyugat és Kelet – úgymond – újra összeolvad, és a szintkülönbségek eltűnnek vagy legalábbis érdemben mérséklődnek. Az új évezred hajnalára kialakult állapotok azonban korántsem igazolják ezeket a várakozásokat. Relatív pozíciónk sem az egy főre jutó GDP, sem a várható életkor, sem a telefonhálózat sűrűsége és az internetes hozzáférés szempontjából nem javult érdemben. Vezető helyünk többnyire csak azokon a területeken van, amelyeken nem kellene hogy legyen. Ilyenek a szív- és érrendszeri betegségekből és rákos megbetegedésből

adódó halálesetek gyakorisága, az alkoholfogyasztás és a dohányzás, valamint a korrupció és a versenyképesség hiánya. A komplex életminőségi mutatóként használt HDI (*Human Development Index*) alapján 2000-ben 36.-ak voltunk a világ országai között – jóval Szlovénia és kicsivel a Cseh Köztársaság mögött és nagyjából egy szinten Szlovákiával, Lengyelországgal és Észtországgal.¹⁸ Ennél is aggasztóbb az oktatási közkiadások alacsony szintje, amely már 2005-ben kevesebb volt, mint az Európai Unió átlagának harmada, s ami Romániát és Szlovákiát megelőzve hátulról a harmadik, előlről pedig a 25. helyet biztosította számunkra. Ez azért különösen aggasztó, mert a fiatalok tudásszintjének és problémamegoldó képességének a csökkenése, amit a PISA-felmérések ismételtén igazoltak, hosszú távon fogja rontani az ország versenyképességét, és így azt a veszélyt hordozza magában, hogy egy-két évtized múlva esetleg már csak földrajzi értelemben fogunk Európa középehez tartozni, civilizációs szempontból viszont visszasüllyedünk oda, ahonnan jöttünk: a kontinens keleti peremvidékére.

■ JEGYZETEK

1. Kristó Gyula szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 29–48.
2. Uo. 110–114.
3. Uo. 198–199.
4. Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 138–139.
5. Granasztói György: *A középkori magyar város*. Gondolat Kiadó, Bp., 1980. 157.
6. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Franklin-Társulat, Bp., 1891. 91.
7. Ian Mortimer: *Centuries of Change. Which Century Saw the Most Change and Why it Matters to Us*. The Bodley Head, London, 2014. 102–05.
8. Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 350–351.
9. Pierre Lescaplier utazása Erdélybe [1574]. Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Európa és Helikon Könyvkiadó, Bp., 1982. 60–91.
10. Harasztii Sándor – Pethő Tibor: *Útikalandok a régi Magyarországon*. i.m. 88.
11. Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984. 492.
12. Robert Townson: *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*. London, 1796. 238.
13. Martin Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungarn*, Matthias Trattner, Pest, 1798. 112–113.
14. Pajkossy Gábor szerk.: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Bp., 2006. 259.
15. Lásd erre László Katus: *Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867-1913*. A Quantitative Analysis. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. No. 62. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 35–127; Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product 1800-1975*. *Journal of European Economic History*, 1976, No. 2. 273–340. és Angus Maddison: *The World Economy*. OECD, Paris, 2006. 438–474.
16. Uo.
17. Angus Maddison: i.m. 438–474.
18. *The Economist: Pocket World in Figures*, London, 2002, 26–29, 76–85.